

Dina S. Prokofjewa, Boris F. Stachiejew

Z korespondencji Władysława Mickiewicza z Warwarą Komarową

Pamiętnik Literacki : czasopismo kwartalne poświęcone historii i krytyce literatury polskiej 55/3, 215-225

1964

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

DINA S. PROKOFJEWA, BORIS F. STACHIEJEW

Z KORESPONDENCJI
WŁADYSŁAWA MICKIEWICZA Z WARWARĄ KOMAROWĄ

W Centralnym Państwowym Archiwum Literatury i Sztuki w Moskwie są przechowywane zbiory rękopiśmienne rosyjskiej pisarki Warwary Dmitriewny Komarowej¹, która występowała pod pseudonimem Władimir Karienin i m. in. opublikowała również szereg prac z zakresu historii literatury i muzyki.

Warwara Dmitriewna Komarowa (1862—1942), z domu Stasow, była córką jurysty, działacza na niwie społecznej i muzycznej, Dmitrija Wasiliewicza Stasowa (1828—1918), a bratanicą wybitnego krytyka i historyka sztuki Władimira Wasiliewicza Stasowa (1824—1906). Jej siostra, Helena Dmitriewna Stasowa (ur. w r. 1873), to jedna z wybitnych działaczek rosyjskiego ruchu rewolucyjnego, członek Komunistycznej Partii Związku Radzieckiego, bliska współpracownica Lenina.

Głównym dziełem historycznoliterackim Warwary Komarowej jest obszerna monografia na temat życia i twórczości Aurory Dudevant — George Sand; książka ta w swoim czasie odegrała wybitną rolę, życzliwie przyjęły ją rosyjskie koła literackie, a w r. 1927 została zaszczycona nagrodą Akademii Francuskiej². W czasie pracy nad tą monografią,

¹ Центральный Государственный Архив Литературы и Искусства в Москве ф. 238, оп. 3, ед. хр. 140. Zespół ten oznaczać będziemy dalej skrótem: CGA.

² В. К а р е н и н, *Жорж Санд, ее жизнь и произведения*. Т. 1: Санктпетербург 1899. Т. 2: Петроград 1916. — W. K a r é n i n e, *George Sand, sa vie et ses oeuvres*. Т. 1—2: 1804—1838. Paris 1899. Т. 3: 1838—1848. Paris 1912. — В. Каренин, *Адам Мицкевич и Жорж Санд*. „Вестник Европы”, 1907, т. 3, з. 5. — W. K a r e n i n, *George Sand i Mickiewicz*. „Przegląd Literacki”, dod. „Kraju”, (Petersburg) 1907, nr 12.

Rozmaite sformułowania zawarte w monografii Komarowej straciły swą aktualność w świetle nowszych badań. Odnosi się to np. do sposobu ujmowania w literaturze historycznomuzycznej sprawy stosunków między Chopinem i George Sand. Zob. E. G e n c h e: 1) *Voyages avec Frédéric Chopin*. Paris 1934. 2) *Frédéric Chopin*. Paris 1937. — И. Б э л з а, *Фридерик Францишек Шопен*. Москва 1960. Na wymienione w niniejszym artykule prace z zakresu literatury muzycznej zwrócił

w szczególności nad jej częścią trzecią, wyświetlając szczegóły kontaktów między pisarką francuską i Adamem Mickiewiczem, Komarowa zawarła znajomość osobistą, a następnie prowadziła korespondencję z najstarszym synem, biografem poety — Władysławem Mickiewiczem. Krąg polskich zainteresowań Komarowej nie ograniczał się zresztą do tego jednego zagadnienia. Jest ona bowiem również autorką artykułu krytyczno-literackiego o powieści Sienkiewicza *Bez dogmatu*³.

W czasie poszukiwań materiałów źródłowych do pracy na temat percepcji Sienkiewicza w Rosji za jego życia, pracownica Instytutu Słowianoznawstwa Akademii Nauk ZSRR, D. S. Prokofjewa, odkryła nieznaną korespondencję Komarowej z Władysławem Mickiewiczem.

W CGA znajduje się 11 listów Władysława Mickiewicza pochodzących z okresu od marca 1907 do lipca 1915 oraz kopie szeregu listów Komarowej. Cała ta korespondencja była prowadzona w języku francuskim. Jest ona interesująca przede wszystkim jako jeden z epizodów rosyjsko-polskich związków kulturalnych na początku w. XX, i z tego punktu widzenia znaczenie specjalne nadają jej obie strony korespondujące. Oprócz tego, sięgając w poszczególnych wypadkach do wspomnień o swym ojcu, Władysław Mickiewicz udzielił swej rosyjskiej korespondentce pewnych dodatkowych wiadomości i szczegółów, precyzujących ściślej to, co już wcześniej powiedział w swych pracach o wielkim poecie. Krąg spraw poruszonych w korespondencji zacieśnia się w zasadzie do problematyki stanowiącej zakres badań Komarowej: obustronnych próśb dotyczących spraw realnych, informacji o postępie pracy, wreszcie wiadomości o bliskich, przyjaciółach i znajomych. Korespondencja jest utrzymana w serdecznym tonie, świadczy o wzajemnej sympatii między Komarową a synem poety i jego rodziną.

Komarowa i Władysław Mickiewicz poznali się prawdopodobnie osobiście przed r. 1907, od którego datuje się zachowana w CGA korespondencja; spotykali się przypuszczalnie w Paryżu, gdzie Komarowa zbierała materiały do swojej monografii. W pierwszym z zachowanych listów, pochodzącym z 18 III 1907 (CGA, k. 1r-v), syn poety wyraża swoją zgodę na opublikowanie listów George Sand pisanych do poety⁴ (o czym jest zresztą mowa również i w następnym liście z 29 V), poleca uwadze Komarowej, jeśli idzie o sprawę stosunków między George Sand i Adamem Mickiewiczem, swoją czterotomową monografię o ojcu, prosi

naszą uwagę Igor Fiodorowicz Bełza, któremu składamy głębokie podziękowanie za cenne rady i wskazówki.

³ В. Каренин, *Последний роман Генриха Сенкевича*. „Вестник Европы”, 1891, t. 4, z. 7.

⁴ Zostały one ogłoszone drukiem w wymienionych już pracach Komarowej (zob. przypis 2).

Komarową, aby przysłała swój artykuł dla paryskiego Muzeum Mickiewicza, a ponadto w odpowiedzi na przyjacielskie pozdrowienia Komarowej wyraża własny punkt widzenia na sprawę stosunków między Rosjanami i Polakami:

Puissent les sentiments, que Vous professez devenir un jour ceux de tous vos compatriotes et de tous les miens! J'ai eu une marraine russe, des amis russes et j'ai, dans la biographie polonaise de mon père, rendu pleine justice à l'accueil qu'il reçut des meilleurs d'entre les Russes, lorsque Alexandre Ier l'exila au milieu d'eux. Mon père a prédit dans „Les Aïeux” que des trois oppresseurs de la Pologne, un seul, le Russe se convertirait. Espérons qu'il aura été bon prophète.

PRZEKŁAD

Oby wyznawane przez Panią uczucia stały się pewnego dnia wspólne wszystkim Pani i moim współrodakom! Miałem chrestną matkę Rosjanę, przyjaciół Rosjan, a w polskiej biografii mego ojca oddałem sprawiedliwość przyjęciu, jakiego zaznał on od najlepszych spośród Rosjan, kiedy zesłał go między nich Aleksander I. Ojciec mój przepowiedział w *Dziadach*, że spośród trzech ciemieżców Polski jeden, Rosjanin, nawróci się. Miejmy nadzieję, że był dobrym prorokiem.

List Władysława Mickiewicza z 17 XII 1907 (CGA, k. 7r-v, 8r, 9r-v), pisany pod świeżym wrażeniem wspomnianego już artykułu Komarowej *Адам Мицкевич и Жорж Санд*, jest bodajże najbardziej interesujący w porównaniu z innymi listami, i dlatego podajemy go tu w całości:

Paris, 17 décembre 1907
7 rue Guénégaud

Je Vous remercie, Madame, de n'avoir pas oublié me prière et j'ai eu le plus grand plaisir à lire votre bel article. Dans l'anecdote tirée de ma vie de mon père, il n'est pas exact de supposer qu'il craignit une indiscretion, dont le sentiment qu'avait Madame Sand de la profonde sincérité de son interlocuteur et de sa foi qu'elle admirait sans la partager, excluait la possibilité. Mon père lui en voulut de ce qu'en l'écoutant, elle lui semblait chercher non pas à faire son profit spirituel des vérités qu'il développait devant elle, mais à supputer machinalement le parti littéraire qu'elle en pourrait tirer. „Pour Antoine Gorecki” — disait un jour mon père — „tout ce qui le frappe prend la forme d'une fable, pour Emile de Girardin⁵ d'un article de journal, pour Madame Sand d'un chapitre de roman”. Mon père ne voyait dans la littérature qu'un moyen, inférieur à la parole et à l'action, de faire progresser la vérité dans le monde. Chez Victor Hugo et chez George Sand, la littérature fut l'axe autour duquel tournait leur existence; de là le legs par George Sand de ses lettres d'amour et par Victor Hugo des brouillons de ses oeuvres à la Bibliothèque Nationale.

J'ai offert à Genève en 1859 l'hospitalité à Pierre Leroux qui m'a conté bien des anecdotes sur Madame Sand mais c'était en 1859! L'exactitude matérielle d'une anecdote ne suffit pas; il faudrait être certain de se rappeler de la forme sous laquelle elle fut présentée et, après tant d'années, c'est trop difficile!

⁵ Emile de Girardin (1806—1881), publicysta, utalentowany polemista, twórca nowoczesnego kierunku w prasie francuskiej.

Je l'ai entendu un soir chez Michelet s'élever avec véhémence contre l'engouement de George Sand pour les théories de Jean Reynaud⁶, selon lequel les mondes seraient autant d'échelons que notre âme escalade, si elle le mérite, ou dont elle dégringole, si le poids de ses fautes l'oblige à rétrograder. Pierre Leroux soutenait que l'âme se réincarne indéfiniment sur cette terre et que nous bénéficions ainsi dans une future existence, des améliorations sociales réalisées par nous dans celle-ci ici-bas. Michelet répartit: „Je trouve bien insuffisante la perspective de mourir électeur pour renaître éligible. J'aime mieux voyager avec George Sand de monde en monde”.

Je vous envie, Madame, de contempler le Chatyr-Dag. Visiter la Crimée a toujours été un de mes desiderata. Il me faut l'ajourner au moins jusqu'à l'époque de l'abolition des passeports en Russie — réforme, que votre Douma actuelle ne paraît pas disposée à mettre à l'ordre du jour.

Veuillez croire, Madame, à l'expression de mes sentiments respectueux et dévoués.

Ladislav Mickiewicz

PRZEKŁAD

Paryż, 17 grudnia 1907
7 rue Guénégaud

Dziękuję Pani za pamięć o mojej prośbie; czytając Pani piękny artykuł doznałem największej przyjemności. Na podstawie anegdoty, zaczerpniętej z mojej biografii o ojcu, nie należy snuć przypuszczeń, że obawiał się on niedyskrecji: przekonanie pani Sand o głębokiej szczeroci rozmówcy i o jego wierze, którą podziwiała, choć jej nie podzielała, wyklucza tę możliwość. Mój ojciec miał jej za złe, że słuchając go. sprawiała wrażenie, jakby szukała nie duchowej korzyści z prawd, które przed nią roztaczał, ale jakby obliczała bezwiednie literacki zysk, jaki z tego mogła osiągnąć. „Dla Antoniego Goreckiego” — powiedział któregoś dnia mój ojciec — „wszystko, co go urzeka, przybiera formę bajki, dla Emila de Girardin⁵ — artykułu dziennikarskiego, dla pani Sand — rozdziału powieści”. Ojciec mój widział w literaturze jedynie pośledniejszy od słów i czynów środek szerzenia prawdy o świecie. Dla Wiktora Hugo i dla George Sand literatura była osią, wokół której obracało się ich życie; stąd legat George Sand w postaci jej listów miłosnych, i Wiktora Hugo w postaci brulionów jego dzieł na rzecz Biblioteki Narodowej.

W 1859 roku w Genewie udzieliłem gościny Piotrowi Leroux, który opowiedział mi sporo anegdot o pani Sand, ale to było w roku 1859! Rzeczowa ścisłość anegdoty nie wystarcza; należałoby mieć pewność, że pamiętamy formę, w jakiej ona została podana, a po tylu latach to jest zbyt trudne!

Pewnego wieczoru u Micheleta słyszałem, jak występował on gwałtownie przeciw zaślepieniu George Sand teoriami Jana Reynaud⁶, według którego światy mają być bardzo licznymi stopniami, po których nasza dusza pnie się w górę, jeżeli na to zasługuje, lub po których stacza się w dół, jeżeli ciężar grzechów zmusza ją do odwrotu. Piotr Leroux utrzymywał, że dusza wciela się bez końca na tej ziemi i że my korzystamy zatem w przyszłym istnieniu z reform społecznych, dokonanych przez nas w obecnym życiu na ziemi. Michelet odparł: „Uważam za całkowicie niewystarczającą perspektywę umierania wyborcą, jeżeli miałbym odrodzić się kan-

⁶ Jean Reynaud (1806—1863), filozof i polityk francuski. Jego książka o treści filozoficznej i naukowej zarazem, *Terre et Ciel*, zyskała wielki rozgłos. Reynaud przyjmował preegzystencję człowieka, jego życie na innych planetach i niekończącą się ewolucję.

dydatem na posła. Wolałbym raczej wędrować razem z George Sand ze świata w świat”.

Zazdroszczę Pani oglądania Czatyrdahu. Zwiedzenie Krymu zawsze było jednym z moich pragnień. Muszę odłożyć to przynajmniej do czasu zniesienia paszportów w Rosji — reformy, na której wprowadzenie obecna wasza Duma nie zdradza ochoty.

Niech Pani raczy przyjąć wyrazy szacunku i przywiązania.

Władysław Mickiewicz

Sprecyzowania i uzupełnienia, którymi podzielić się z Komarową Władysław Mickiewicz uważał za rzecz konieczną w związku ze sprawą ustosunkowania się polskiego poety do George Sand oraz jego opinii na temat cech umysłu i charakteru pisarki francuskiej, wreszcie korelacji literatury i praktycznego urzeczywistnienia ideału w jej życiu — nie odbiegają zasadniczo od sformułowań przewijających się w nurcie szeroko znanych wiadomości z literatury pamiętnikarskiej, i one to — według wszelkiego prawdopodobieństwa — posłużyły za punkt wyjścia komentarzom syna poety. W pierwszym rzędzie należy tu wymienić rozmowę Adama Mickiewicza i George Sand, którą Aleksander Biergiel, należący do kółka towarzyskiego poety na emigracji, odtworzył w swoich wspomnieniach, zanotowanych przez Władysława Mickiewicza i wykorzystanych przez niego w biografii ojca⁷. Rozmowę tę przytoczyła również w swoim artykule Komarowa⁸. Tych samych mniej więcej spraw dotyczą również wypowiedzi Mickiewicza o George Sand, przytoczone przez Zygmunta Krasińskiego w liście do Delfiny Potockiej z 20 II 1848⁹. Nie udało się natomiast natrafić na wypowiedź Adama Mickiewicza opatrzoną cudzysłowem przez jego syna w liście z 17 XII 1907 (tj. porównanie George Sand z Goreckim i Girardinem). Nie występuje ona w dwóch

⁷ Tekst ów brzmi (W. Mickiewicz, *Żywot Adama Mickiewicza*. T. 3. Poznań 1894, s. 167): „Gdy raz w rozmowie z nią [tj. George Sand] w chwili największego natężenia Mickiewicz ku wielkiemu jej zdziwieniu umilkł, zapytała go, czemu przestał mówić. »Przyszło mi na myśl, że słuchając mię, układasz w głowie romans«. — »A choćby i tak było« — odpowiedziała mu pani Sand. Na to Mickiewicz: »Miałbym to samo wrażenie, jak gdyby po oświadczeniu miłosnym zażądała kochanka ode mnie pieniędzy«. Rozmowa ta, w postaci nieco zmienionej stylistycznie, została zamieszczona również w zbiorach wypowiedzi poety: A. Mickiewicz. *Dzieła wszystkie*. Wydanie Sejmowe. T. 16. Warszawa 1933, s. 322. — *Adama Mickiewicza wspomnienia i myśli*. Z rozmów i przemówień zebrał i opracował S. Pi-goń. Warszawa 1953, s. 188.

⁸ Каренин, *Адам Мицкевич и Жорж Санд*, s. 209.

⁹ Wypowiedź brzmi (Z. Krasiński, *Listy do Delfiny Potockiej. 1846—1848*. Przeprosił do druku A. Żółtowski. [T. 3]. Poznań 1938, s. 586): „»Wielki Duch«, powiada on [tj. Mickiewicz], »ale nie umie tak żyć, jak pisze«. I dalej: „»wszędzie głosi [George Sand], że się z ouvrierami trzeba łączyć, a czemuż córkę za robotnika nie wydała — albo nie pisz, albo tak czyn, jak piszesz. Albo nie stawaj wodzem w bitwie, albo giń i gub się z wojskiem, które prowadzisz«. Rozmowa ta została przytoczona w: A. Mickiewicz, *op. cit.*, t. 16, s. 287—288.

najpełniejszych zbiorach wypowiedzi poety¹⁰. Również i sam Władysław Mickiewicz w biografii ojca nie powoływał się na tę wypowiedź¹¹. Brak też wzmianki o niej w najnowszym, wyczerpującym artykule Zygmunta Markiewicza¹². Otwarte wreszcie pozostaje dla nas zagadnienie źródeł, na podstawie których Władysław Mickiewicz przytoczył wypowiedź ojca: czy polegał on w tym wypadku na własnej pamięci, czy też rozporządzał jakimiś zapiskami kogoś ze współczesnych poecie, może na jakimś nie opublikowanym rękopisie, do dziś przechowywanym w paryskim Muzeum Mickiewicza. Jakkolwiek sprawa się przedstawia, wypowiedź tę należy wziąć pod uwagę przy rozpatrywaniu zagadnienia wzajemnego stosunku poety polskiego i George Sand.

Z początkiem 1910 r. Komarowa, ponownie przebywając w Paryżu, spotkała się z Władysławem Mickiewiczem, o czym świadczy jego zapiska z 12 I 1910.

List Władysława Mickiewicza datowany 8 III 1910 (CGA, k. 15r-v, 17r-v) jest prawdopodobnie pierwszym, jaki Komarowa otrzymała od niego po powrocie do Rosji. W liście tym informuje on rosyjską pisarkę o swoich pracach, mających na celu zebranie źródłowych materiałów archiwalnych do biografii ojca:

Un de vos compatriotes Szolkowicz, j'écris son nom à la polonaise, a publié en russe en 1870 à Vilna le 18 Septembre un travail intitulé „Des sociétés secrètes dans les éccles des gouvernements occidentaux du temps du prince Czartoryski”¹³. Il dit, que tous les papiers relatifs à ces sociétés secrètes ne lui ont pas été communiqués „notamment un discours de Makowiecki¹⁴, le protocole d'une séance du Cercle Bleu du 2 janvier 1821 avec un discours de Czeczot, les lettres de Zan depuis 1819, son journal de 1820 à 1823. Ces papiers ont été joints à l'original du rapport de Novosilzoff et doivent se trouver à St. Petersbourg dans les archives de l'ancien royaume de Pologne”. Pour la biographie de mon père, les lettres et surtout le journal de Zan seraient des documents inappréciables et puisqu'ils n'ont été alors utilisés ni contre Zan ni contre mon père. Cela démontre qu'ils

¹⁰ Zob. przypis 7.

¹¹ Osobna praca W. Mickiewicza poświęcona tej sprawie, *Adam Mickiewicz i George Sand* (w: *Jednodniówka Kongregacji Ziemiaków*. Lwów 1912), była dla nas, niestety, niedostępna, natomiast wykorzystano ją w wymienionych wyżej zbiorach wypowiedzi poety.

¹² Z. Markiewicz, *Mickiewicz i George Sand. Dzieje przyjaźni i jej odbicie w literaturze*. „Pamiętnik Literacki”, 1961, z. 3.

¹³ Mowa tu o pracy: С. Шолкович, *О тайных обществах в учебных заведениях Северо-Западного Края при князе А. Чарторыйском*. „Заря”, 1871, t. 5, cz. 1. Tegoż autora: *Польская пропаганда в учебных заведениях Северо-Западного Края*. W książce zbiorowej: *Сборник статей разъясняющих польское дело по отношению к Западной России*. Z. 1. Вильно 1885.

¹⁴ Fragmenty mowy S. Makowieckiego z kwietnia 1821 przytacza H. Mościcki, *Wilno i Warszawa w „Dziadach” Mickiewicza. Tło historyczne trzeciej części „Dziadów”*. Warszawa 1908, s. 14—15, 151.

n'ont qu'un intérêt littéraire, mais en France — même on m'a refusé aux Archives communication des pièces relatives à mon père, sous prétexte qu'elles sont trop récentes! J'ai peu d'espoir qu'on soit plus spirituel à St. Pétersbourg.

*Remerciez de ma part M. César Cui de la note qu'il a bien voulu nous donner. J'ignorais qu'il se soit si souvent inspiré de mon père*¹⁵.

PRZEKŁAD

Jeden z rodaków Pani, Szołkowicz, piszę jego nazwisko po polsku, wydał w języku rosyjskim 18 września 1870 w Wilnie pracę zatytułowaną *O tajnych stowarzyszeniach w szkołach Kraju Północno-Zachodniego za czasów księcia Czartoryskiego*¹³. Mówi on, że nie zostały mu udostępnione wszystkie papiery odnoszące się do tych tajnych towarzystw, „mianowicie przemówienie Makowieckiego¹⁴, protokół z posiedzenia Związku Błękitnych z 2 stycznia 1821 z przemówieniem Czeczota, listy Zana z r. 1819, jego dziennik z lat 1820—1823. Papiery te zostały dołączone do oryginału raportu Nowosilcowa i powinny znajdować się w Petersburgu, w archiwach dawnego Królestwa Polskiego”. Dla biografii mojego ojca listy, a przede wszystkim dziennik Zana, stanowiłyby bezcenne dokumenty, ponieważ nie zostały wówczas wykorzystane ani przeciw Zanowi, ani przeciw mojemu ojcu. To dowodzi, że mają one jedynie wartość literacką, ale nawet i we Francji odmówiono mi w Archiwum dostępu do papierów odnoszących się do mego ojca, pod pretekstem, że są one jeszcze zbyt świeże! Nie mam zbytnej nadziei, że w Petersburgu okażą większe zrozumienie.

Proszę podziękować w moim imieniu Panu Cezaremu Cui za notatkę, którą zechciał nam łaskawie ofiarować. Nie wiedziałem, że on tak często czerpał natchnienie z dzieł mojego ojca¹⁵.

W części końcowej listu czytamy:

J'ai lu ces jours-ci quelques lettres inédites de George Sand à Chopin. La vieille dame qui les possède les tient d'Albert Grzymala¹⁶, se refuse de les publier. Je suppose qu'elle finira par léguer à quelque musée polonais les lettres

¹⁵ Zob. P. Ettinger, *Cezary Cui a Mickiewicz*. „Wiadomości Literackie”, 1935, n 19. — И. Бэлза: 1) *Поэзия Мицкевича в русской и польской вокальной лирике*. Артыкул wstępny w pracy zbiorowej: *Романсы русских и польских композиторов на слова Адама Мицкевича*. Москва 1955. 2) *Мицкевич и музыка*. W pracy zbiorowej: *Литература славянских народов*. Z. 1: *Адам Мицкевич. К столетию со дня смерти*. Москва 1956. Wykaz kompozycji Cui do słów A. Mickiewicza znajduje się w książce zbiorowej: *Адам Мицкевич в русской печати 1825—1955. Библиографические материалы*. Москва—Ленинград 1957.

Dowody głębokiego zainteresowania tego kompozytora poezją Mickiewicza znajdują się w listach Cui. W marcu 1901 pisał (Ц. А. Кюи, *Избранные письма*. Ленинград 1955, s. 234): „Писать романсы? Да я их уже написал 175. Да и тут нужны тексты, а в их выборе я весьма капризен и избалован Пушкиным, Лермонтовым, В. Гюго, Мицкевичем”. W liście z 2 VIII 1917 kompozytor, już w tym czasie osiepniały, skarżył się (*ibidem*, s. 478): „Так бы хотелось перечесть *Гамлета* или [не разобрано], или Мицкевича. Лишенный возможности читать книги и ноты, я лишен возможности насладиться высшими проявлениями человеческого гения...”

¹⁶ W. Grzymala utrzymywał stosunki z Chopinem, G. Sand oraz E. Delacroix, którego obrazy kolekcjonował.

de Chopin, ce qui sauvera au moins les post-scriptum de George Sand à certaines de ses lettres. Il ressort de cette correspondance, que George Sand a été la cause bien innocente de la perte des „Drames Polonais”¹⁷. Elle écrivait à mon père: „Voulez-vous que je relise votre drame? Pourquoi faut-il le laisser dormir?” Mon père lui confia le manuscrit que Madame Sand donna à la „Revue Indépendante”¹⁸ qui, au lieu de le publier, l'égara. Ces explications sont de Chopin auquel un littérateur obscur demandait ainsi qu'à M. Sand, ce que le manuscrit des drames était devenu¹⁹.

PRZEKŁAD

Przeczytałem w tych dniach kilka nie wydanych listów George Sand do Chopina. Starsza dama, która jest ich właścicielką, ma je po Wojciechu Grzymale¹⁶, odmawia ich opublikowania. Przypuszczam, że ona w końcu przekaże jakiemuś muzeum polskiemu listy Chopina, co ocali przynajmniej dopiski George Sand do niektórych jego listów. Z korespondencji tej wynika, że George Sand mimo woli spowodowała zagubienie *Dramatów polskich*¹⁷. Napisała ona do mego ojca: „Czy chce Pan, abym jeszcze raz przeczytała Pański dramat? Dlaczego ma on pozostawać w ukryciu?” Ojciec mój powierzył jej rękopis, który Pani Sand dała do „Revue Indépendante”¹⁸, a ta, zamiast opublikować, zagubiła go. Te wyjaśnienia pochodzą od Chopina, którego, jak również i panią Sand, pytał pewien nieznanymi literat, co się stało z rękopisem dramatów¹⁹.

Treść pozostałych listów jest już mniej interesująca. 12 V i 2 IX 1910 Władysław Mickiewicz informował Komarową najpierw o swoich próbach uzyskania z archiwów rosyjskich materiałów dotyczących ojca, a następnie o niepowodzeniu tych prób (CGA, k. 21r):

*Il m'a été répondu qu'on ne possédait rien. Réponse diplomatique. Un monsieur T. Wierzbowski (il est vrai qu'il n'a de polonais que le nom) a puisé plus d'un document à cette source soi-disant tarie*²⁰.

¹⁷ W r. 1836 A. Mickiewicz napisał dwa dramaty z przeznaczeniem dla scen francuskich. Były to: *Les confédérés de Bar* — z istniejącej niegdyś całości zachowały się tylko dwa pierwsze akty tekstu francuskiego w kopii sporządzonej przez B. Jańskiego, a poprawionej przez autora — oraz *Jacques Jasiński ou Les deux Polognes*, z którego zachował się również tylko fragment. Oba fragmenty ogłosił drukiem W. Mickiewicz pod wspólnym tytułem *Drames polonais d'Adam Mickiewicz*. Paris 1867.

¹⁸ „La Revue Indépendante” — czasopismo wydawane przy ścisłym współudziale G. Sand i L. Viardot.

¹⁹ Bardziej szczegółowo niż w tym liście sprawę przedstawił W. Mickiewicz w *Zywocie Adama Mickiewicza* (t. 2, s. 415—418). W. D. Komarowa podała historię rękopisu *Konfederatów barskich* w swojej monografii o G. Sand (t. 2, s. 173—174, 182). Zob. też Z. Markiewicz, *Dokola „Konfederatów barskich” Mickiewicza*. „Pamiętnik Teatralny”, 1957, z. 2.

²⁰ Mowa tu niewątpliwie o pracach: Ф. Ф. Вержбовский: 1) *Адам Мицкевич в Вильне и Ковне. 1815—1824. Новые данные для биографии поэта*. „Вестник Европы”, 1888, t. 133, z. 9. 2) *К истории тайных обществ и кружков среди литовско-польской молодежи в 1819—1823 гг.* „Варшавские Университетские Известия”, 1897, z. 8—9.

PRZEKŁAD

Odpowiedziano mi, że nie posiadają niczego. Odpowiedź dyplomatyczna. Niejaki pan T. Wierzbowski (w istocie ma on tylko polskie nazwisko) czerpał niejedyn dokument z tego źródła rzekomo wyschniętego²⁰.

Syn poety informował Komarową o wydaniu przez Ferdynanda Hoesicka listów Chopina²¹ (mowa o tym w listach z 1 I, 16 V i 25 VII 1912), kontynuował przesyłanie swojej rosyjskiej korespondentce rozmaitych materiałów odnoszących się do George Sand, m. in. znajdujące się w jego posiadaniu kopie listów Chopina i Wojciecha Grzymały (listy: z 2 IX 1910, 28 II, 16 V i 25 VII 1912).

W liście z 28 II 1912 (CGA, k. 27r-v) dzieląc się z Komarową swoimi wrażeniami w związku z lekturą pierwszego tomu jej monografii, Władysław Mickiewicz sięgnął do wspomnień o własnym dzieciństwie, o swoim młodzieńczym odczuwaniu powieści George Sand i o atmosferze domu rodzinnego:

La lecture me reporte au temps de ma jeunesse. J'ai dévoré les romans de George Sand, d'Eugène Sue, de Balzac etc., quand mon père était bibliothécaire à l'Arsenal. Les personnages d'Eugène Sue me paraissaient fantastiques, irréels. Je me demandais quel besoin j'avais de connaître tous les intrigants et les égoïstes des romans de Balzac. Je n'étais enthousiaste que des héroïnes de George Sand. Je dis: des héroïnes, car chez elle la femme tient toujours le beau rôle. Ce n'était pas pour déplaire à un jeune collégien et les élans humanitaires de l'auteur correspondaient à l'atmosphère de la maison paternelle. Conquis alors par George Sand, je devins et je suis resté sandiste. Cela vous explique le plaisir que vous me procurez et m'excuse d'entrer dans des détails purement personnels.

PRZEKŁAD

Lektura przenosi mnie w czasy mojej młodości. Pożerałem powieści George Sand, Eugeniusza Sue, Balzaka etc., gdy ojciec mój był bibliotekarzem w Arsenale. Postacie Eugeniusza Sue wydawały mi się fantastyczne, nierealne. Stawiałem sobie pytanie, dlaczego mam poznawać wszystkich intrygantów i egoistów z powieści Balzaka. Byłem wielbicielem jedynie bohaterek George Sand. Powiadam: bohaterek, ponieważ u niej kobieta zawsze odgrywa piękną rolę. Jakże to mogło nie podobać się młodemu uczniakowi? — a humanitarne porywy autorki odpowiadały atmosferze rodzicielskiego domu. Podbity wówczas przez George Sand, stałem się i pozostałem sandystą. Wyjaśni to Pani przyjemność, jaką mi Pani sprawia, i usprawiedliwi fakt, że wdaję się w czysto osobiste szczegóły.

3) *К биографии Адама Мицкевича в 1821—1829 годах*. Санктпетербург 1898. Po polsku wydał T. Wierzbowski: 1) *Mickiewicz w Wilnie i Kownie. 1815—1824. Przyczynek do biografii poety*. „Biblioteka Warszawska”, 1888, t. 2. 2) *Luźne dokumenty do życiorysu Mickiewicza*. „Ateneum”, 1897, t. 4.

²¹ F. Hoesick, *Chopiniana*. T. 1. Warszawa 1912.

Zainteresowawszy się wiadomością dostarczoną przez A. F. Oniegina²², a potwierdzoną przez Komarową, o tym że przez prasę rosyjską przewinęło się nazwisko Józefata Bolesława Ostrowskiego, Władysław Mickiewicz w liście z 16 V 1912 (CGA, k. 29v-31r) przedstawia Komarowej opinię, jaka się wytworzyła o Ostrowskim w kołach emigracji polskiej:

J'ai appris par Onéguine qu'un journal russe avait publié un rapport de J. Boleslaw Ostrowski contre mon père²³. J'ai aussitôt écrit à ce journal en lui demandant de m'envoyer ce numéro. Je n'ai pas reçu le numéro, mais je vois par votre lettre que ce journal a publié la mienne. Ce J. B. Ostrowski avait pris part aux conspirations d'avant la révolution de 1830. Lorsqu'elle éclata, il alla se cacher et ne se montra qu'après la victoire. Pendant notre lutte nationale, il publia une feuille violente, dont il reprit la publication à Paris. Expulsé par Louis Philippe, il s'aboucha à Londres avec Guizot, qui y était alors ambassadeur, put, grâce à lui rentrer à Paris et se mit aux gages de la police. Ce très singulier personnage publiait des brochures politiques, se mêlait à la vie de l'émigration et dénonçait sans cesse tous les compagnons d'exil. J'ai parcouru des monceaux de ses dénonciations, il n'épargnait aucun homme²⁴.

PRZEKŁAD

Dowiedziałem się przez Oniegina, że pewien dziennik rosyjski opublikował doniesienie J. Bolesława Ostrowskiego, skierowane przeciw memu ojcu²³. Natychmiast napisałem do tego dziennika z prośbą o przysłanie mi tego numeru. Egzemplarza nie otrzymałem, ale z listu Pani widzę, że ów dziennik opublikował mój list. Ten J. B. Ostrowski brał udział w konspiracji przed rewolucją 1830 roku. Kiedy doszło do jej wybuchu, ukrył się i pokazał dopiero po zwycięstwie. Podczas naszej walki narodowej wydawał napastliwe pismo, którego publikowanie kontynuował w Paryżu. Wygnany przez Ludwika Filipa, zetknął się w Londynie z Guizotem, który wówczas był tam ambasadorem, i dzięki niemu mógł powrócić do Paryża, gdzie przeszedł na żołąd policji. Ten wielce szczególny osobnik wydawał broszury polityczne, mieszał się do życia emigracji i nieustannie denuncjował wszystkich towarzyszy wygnania. Przeglądałem stopy jego donosów, nie oszczędzał nikogo²⁴.

Latem 1914 Władysław Mickiewicz posłał Komarowej dokonane jego staraniem nowe wydanie wykładów swego ojca z lat 1842—1844 o literaturze słowiańskiej²⁵, na które Komarowa podpisała wcześniej prenume-

²² A. F. Oniegin (Otto) mniej więcej od 1860 r. żył poza granicami Rosji, a od r. 1880 stale mieszkał w Paryżu, gromadząc rękopisy oraz rzadkie i cenne wydania dzieł pisarzy rosyjskich. Znał osobiście zarówno Komarową, jak też W. Mickiewicza i widywał się z nimi w Paryżu. W liście do Komarowej z 12 VII 1915 W. Mickiewicz powiadał ją, że zbierając materiały odnoszące się do Puszkina, Oniegin informował go również o wszystkich odnalezionych materiałach dotyczących A. Mickiewicza.

²³ Nie udało się ustalić, o jakiej publikacji tu mowa.

²⁴ Podobną charakterystykę J. B. Ostrowskiego dał W. Mickiewicz, *Żywot Adama Mickiewicza*, t. 2, s. 200—201, 218—219, 475—477.

²⁵ A. Mickiewicz, *Les Slaves. Cours professé au Collège de France. (1842—*

ratę. W liście z 20 VII 1914 (CGA, k. 34v) syn poety podaje następujące uwagi w odniesieniu do samego kursu literatury i jego percepcji wśród współczesnych wykładowcy:

Vous comprendrez mieux à la lecture de ce volume ce que voulut mon père. Michelet sentit la grandeur de l'initiative que prenait mon père mieux que George Sand. Cet apostolat était trop chrétien pour qu'elle l'admit. Les questions posées alors n'ont point été résolues...

PRZEKŁAD

Czytając ten tom zrozumie Pani lepiej, czego chciał mój ojciec. Michelet pojął wielkość podjętej przez mego ojca inicjatywy pełniej niż George Sand. To apostolstwo było nazbyt chrześcijańskie, aby ona mogła je uznać. Poruszone wtedy sprawy nie zostały rozstrzygnięte...

Komarowa opublikowała recenzję tego wydania²⁶, którą zainteresował się Władysław Mickiewicz. W ostatnim spośród dochowanych w omawianym zbiorze listów (CGA, k. 37r) czytamy, że dowiedział się o tej recenzji z wydrukowanego w jednym z warszawskich czasopism jej streszczenia i prosił Komarową, aby mu przysłała ten numer czasopisma, a rękopis artykułu podarowała paryskiemu Muzeum Mickiewicza, uzasadniając swą prośbę:

Je connaîtrais ainsi, plus complètement votre pensée et cela resterait un témoignage de plus des sentiments que mon père éveilla plus d'une fois dans âmes russes.

PRZEKŁAD

W ten sposób poznałbym w pełni Pani myśli i tak zachowałoby się jedno więcej świadectwo uczuć, jakie mój ojciec budził nieraz w duszach rosyjskich.

Przetłumaczyli: tekst rosyjski — Karol Heintsch
tekst francuski — Barbara Górska

1844). Avec préface de F. Strowski et introduction de L. Mickiewicz. Cz. 1—2. Paris 1914.

²⁶ Nie udało się ustalić, o jakiej recenzji tu mowa.